

ІННОВАЦІЇ В СУЧАСНІЙ ШКОЛІ У КОНТЕКСТІ ДІАЛОГУ ПЕДАГОГІЧНИХ КУЛЬТУР

**Інститут інноваційних технологій і змісту освіти
Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України
Управління освіти Печерської районної в м. Києві
державної адміністрації
Інститут педагогіки НАПН України
Державна науково-педагогічна бібліотека України
імені В.О. Сухомлинського
Київський національний лінгвістичний університет
Гімназія № 56 м. Києва**

Інновації в сучасній школі у контексті діалогу педагогічних культур

Практико зорієнтований посібник

Київ 2012

УДК 37:001.895:37.013.74

ББК 74В052 **Інновації в сучасній школі у контексті діалогу педагогічних культур: Практико зорієнтований посібник / І. Г. Єрмаков, Д. І. Петренко; ред. І. Г. Єрмаков, Д. І. Петренко. — К: ПП "Р.К. Майстер-принт", 2012. — 352 с.**

Редакційна рада: Д. І. Петренко (голова), І. Г. Єрмаков, кандидат історичних наук (науковий редактор), В. Т. Бабиш, кандидат педагогічних наук, В. М. Васильчук, доктор історичних наук, О. І. Локшина, доктор педагогічних наук, О. В. Батечко, Н. П. Заболотна, О. В. Матвієнко, доктор педагогічних наук, професор, І. Г. Горлушко, Г. Д. Щекатунова, кандидат педагогічних наук.

У практико зорієнтованому посібнику розкриваються концептуальні засади інноваційного розвитку загальноосвітніх навчальних закладів України, дається сутнісна характеристика інноватики як стрижневої домінанти педагогічної компаративістики, а також розпочато діалог педагогічних культур країн світу щодо усвідомлення місії інноваційного закладу освіти.

Видання адресовано науковцям, керівникам закладів освіти та всім, хто причетний до інноваційних освітніх перетворень у контексті компаративістики, педагогіки і психології життєтворчості.

Видано за підтримки ДП «МИСТЕЦЬКИЙ АРСЕНАЛ»

**МИСТЕЦЬКИЙ
АРСЕНАЛ
MYSTETSKYI
ARSENAL**

ISBN 978-966-1568-68-5

© ГІМНАЗІЯ № 56 М. КИЄВА

ПОШУК ВИСОКОГО СМИСЛУ ЖИТТЯ У РОЗВИТКУ ЖИТТЄВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ

Т. С. Гурлева,
науковий співробітник
Інституту психології ім. Г. С. Костюка
НАПН України

Наш час характеризується плінністю і суперечністю соціокультурних уявлень, стереотипів, норм та вимог, тому сучасній людині важко знайти той смисл, який вона шукає і яким прагне наповнити своє життя. Сьогодні виникає необхідність нового осмислення життя, його реалій, що вимагає і супроводжується утворенням нових смислів. Переоцінка життєвих цінностей, підняття життя на новий, більш якісний рівень, пошук і утвердження духовності свідчить про підвищення життєвої компетентності особистості.

Життєва компетентність виступає необхідною психологічною умовою повноти самореалізації й досягнення вершин самоздійснення особистості [1]. Життєва компетентність властива тій особистості, котра має певний ідеал, вмє орієнтуватися на власний досвід, цінності, усвідомлює свої прагнення, розширює можливості, може успішно адаптуватися в сучасному світі, відповідати його вимогам. Життєва компетентність особистості розглядається як якісна характеристика особистісного «мистецтва жити» [2]. Вона передбачає сукупність фізичних та інтелектуальних якостей і тих властивостей людини, які необхідні їй для самостійного й ефективного виходу з найрізноманітніших життєвих ситуацій, для творення себе і конструктивної взаємодії з іншими людьми. Компетентність дає змогу визначити, що є істина, а що — неправда, сприяє, з одного боку, пізнавальній активності суб'єкта в пошу-

ках життєвої „істини”, а, з іншого, — використанню розуму як засобу аналізу проблемної ситуації, обставин, самоаналізу, власної позиції, можливості і здатності позитивного вирішення проблеми [1].

Ознакою життєвої компетентності є «життерозуміння» і «світорозуміння». Життерозуміння в психологічній літературі розглядається як результат психічного процесу пізнання, воно може бути представлене у раціональній сфері людини у вигляді системи суджень, модулюючих її відношення до життя і оточуючої дійсності [3]. В поняття компетентності входить інтелектуальний розвиток особистості, здатність розуміти і генерувати нові думки, так зване «мислення-здатність» (С. Л. Рубінштейн, А. В. Брушлинський, Л. А. Венгер), рівень розвитку особистісних механізмів, таких, як наслідування, ідентифікація, імітація, емпатія, рефлексія, образ „Я”, совість [1, 127]. Життєва компетентність виражається і водночас сприяє розумінню себе, власних бажань, цілей, можливостей конструктивної взаємодії із соціумом, виконання очікуваних від людини завдань і обов'язків, зараджує пізнавальній активності суб'єкта діяльності у пошуках істини, що напряму пов'язане з пошуком індивідуального смислу життя. Розмірковуючи про неминучість роздумів людини над цінністю буття, своєї присутності у світі, Ф. В. Лазарєв зауважує, що «...если человек на своём жизненном пути нуждается в Смысле, то только то является для него Смыслом, - в котором он по-настоящему нуждается, - что одновременно воспринимается им как Истина» [4].

Життерозуміння можна пояснювати як «переживання», як «розуміння-усвідомлення», що означає активне відображення картини світу (С. Л. Рубінштейн, С. Л. Франк, О. М. Леонтьєв, А. Я. Понамарьов та ін.), і як «смисл життя», де розуміння трактується як осмислення (Є. М. Трубецької, О. М. Леонтьєв, Д. О. Леонтьєв, Ф. Є. Василюк та ін.).

Осмислити життя (за словником С. Ожегова) — значить відкрити смисл, значення власного буття, усе, що у ньому відбувається і свою роль у цьому процесі. Ще великі філософи, такі, як Сократ, Платон, Декарт, Спіноза, Діоген вважали, що те життя «найкраще», яке найбільш осмислене. Смисл життя значною мірою залежить саме від того, у якому контексті індивід сприймає життя, як його переживає і осмислює, які соціокультурні фактори і як саме впливають та становлення і втілення особистого життєвого сенсу.

З точки зору екзистенційної психології, осмислення життя, життєвого шляху виникає тоді, коли людина наштовхується на певні перешкоди, на ситуації, що спонукають її до усвідомлення різноманітних загроз життю і навіть його кінчності. Утім, декотрі люди намагаються не замислюватися над тим, що заважає їм відчувати себе достатньо

комфортно, обираючи стратегію пристосування до життя, а не його творення. Але той, хто прагне духовного самовизначення, взаємодіючи з культурою та іншими людьми у полі смислів, долає себе, вивиснується над собою, вибудовує своє життя «по висхідній» (вислів С. Рубінштейна). Таке подолання В. Франкл (1990) називав «упертістю духу».

Життєрозуміння індивіда, котрий не ставить перед собою мету знятого подолання, вивиснення над собою і реальною ситуацією, виходу за межі комфортного існування, відбувається не в повному обсязі, минаючи, а то й відкидаючи, можливість віднайти і реалізувати себе справжнього, істинного.

Тож, наполегливий пошук смислу життя пов'язаний з усвідомленням і переживанням його кінечності. Розуміючи, що існування має врешті-решт завершитися, людина по-справжньому закохується у життя, воно стає осмисленим і набуває виняткового значення. Людина знаходить вихід у здавалось би безнадійних ситуаціях, вишукує сили і натхнення жити: вона відкриває себе у творчості, у плідному, взаємозбагачувальному спілкуванні з людьми, у пізнанні себе і світу. Але розуміння кінечності життя може проявитися у деструктивній поведінці, як то: зловживання спиртними напоями, суїцидальні прояви, безладні статеві зв'язки, вживання наркотичних речовин, скоєння злочинів. Деструктивне вирішення життєвих проблем виражається в песимізмі та нігілізмі, що відображається на стосунках з оточуючими людьми, зі світом взагалі, самим собою. У такому разі можна говорити про певні порушення гармонії між зовнішнім і внутрішнім, соціальним та особистісним, втрату чітких граней між істинним і хибним, добром і злом, дисонанс між переживанням, усвідомленням і осмисленням людиною сенсу свого життя.

Кожна людина має своє, особисте ставлення до життя, чим суттєво відрізняється від інших або знаходить з ними спільні орієнтири. Так, Т. Гринінг [5] описує три способи ставлення людей до екзистенційних проблем: спрощено-оптимістичний, який відображає культ життя і чуттєвості; спрощено-песимістичний — як фаталізм, суїцидальні тенденції, ігнорування здоров'я, рух до смерті; екзистенційний, що передбачає подолання цих крайнощів, прийняття першого і другого варіанту. Це означає не боятися, не впадати в депресію, а з радістю приймати життя з усіма його непередбачуваностями, трагедіями і кінечністю.

Соціокультурні реалії сьогодення пропонують сучасній людині вільно обирати життєві цінності, ставати їх безпосереднім реалізатором і провідником. Почуття відповідальності і звернення до власної совісті спонукають особистість до пошуку тих смислів, які сприятимуть розвитку і удосконаленню самої себе, оточуючих людей, до-

вколишнього світу, подолання фізичного, морального, духовного занепаду. У книзі «Дорога до себе» М. Й. Боришевський наголошує, що найголовніше в людині — її духовні чесноти, без яких вона не може стати творцем власної долі, що слід замислитися над складними питаннями сенсу людського життя, над проблемою особистісного становлення та розвитку.

Нове осмислення життя, його реалій вимагає і супроводжується утворенням нових смислів, реалізовуючи які особистість може здійснити себе. Під смислом в психології розуміється особливий зміст, яким людина наділяє прояви своєї життєдіяльності, предмети та явища об'єктивного світу в процесі його духовно-практичного освоєння, внаслідок чого надає їм певного значення в ієрархії цінностей [6; 633-634, 755].

Цінності виступають як форми утримання й закріплення споріднених смислів. Такі узагальнені смисли, які були б відповідні до якихось типових, повторюваних ситуацій, а зрештою, які відповідали б загальній ситуації присутності людини у світі, є ніщо інше, як цінності, пише В. Г. Нестеренко («Вступ до філософії: Онтологія людини»).

Прагнення до пошуку і реалізації смислу свого життя є основним двигуном поведінки і розвитку особистості. Відсутність смислу життя або неможливість його реалізувати породжує у людині стани екзистенційного вакууму і екзистенційної фрустрації, що стає причиною апатії, депресії, втрати інтересу до життя, суїцидальних спроб.

Доцільним є розгляд смислу життя «як зовнішнього виразу глибинних онтичних характеристик людини». Так, у дослідженні такої екзистенційної проблеми, як страх смерті, А. Ю. Морозов обґрунтовував, що зовнішнім виразом страху смерті є «жах», «тривога». Онтичні тривога і жах можуть бути як конструктивними (якщо повертають людину на шлях до самої себе), так і деструктивними факторами (якщо призводять до «втечі» від самої себе, метафізичного забуття) в духовному житті людини [6а].

Аналогічно, напрошується запитання: «Який же зовнішній вираз може мати прагнення до пошуку смислу життя, потреба його вищої якості?». Думається, це може бути «натхнення», «піднесеність», «затятість» чи «завзяття», «радість». І якщо погляд на небуття як повне нищення нашого „я” та оточуючого світу, викликає, за Морозовим А. Ю., «онтологічну порожнечу, герметизує суще, позбавляючи його „спілкування” з буттям, а відтак позбавляє саме життя логоцентричності, моральних основ, тощо» [Там само], то, можна думати, що спрямування на життя, пошук його смислу, навпаки, відкриває людині можливості до діалогу зі світом і самим собою, наповнює життя смислом, насичує його «смаком», робить людину у буквально-

ному значенні — «одержимою життям».

З екзистенційно-гуманістичної точки зору людина живе справжнім життям, якщо відповідальна за реалізацію своїх можливостей, шукає сутнісного, а не лише задовольняє біологічні потреби, сексуальні, агресивні наміри. Вона повноцінно живе, коли прагне щось важливе і справжнє вчинити у своєму житті, не боятися «бути», відірватися від шаблонів і авторитетів, шукати шляхи для кращої самореалізації (В. Франкл, Ж. -П. Сартр, І. Ялом, М. Бубер, Л. С. Виготський, С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонтьєв, Д. О. Леонтьєв, Ф. Є. Василюк, П. П. Горностай та ін.).

Згадаймо, що роль смислу життя виконують цінності, які В. Франкл [7] назвав смисловими універсалами, узагальнюючими багатий досвід людства. Ціннісні орієнтири формуються у процесі співвіднесення особистого життєвого досвіду з існуючими в даному суспільстві моральними і культурними зразками і виражають конкретне розуміння смислів людського існування. Вчений описує три класи цінностей, що дозволяють зробити життя людини осмисленим: цінності творчості (у першу чергу праця); цінності переживання (зокрема, любов); цінності стосунків (свідомо виробляється позиція у критичних життєвих обставинах, які неможливо змінити). На основі своїх досліджень, В. Франкл виділив три онтологічних вимірювання (рівня існування) людини: біологічне, психологічне, поетичне або духовне.

Психологи все частіше звертають особливу увагу на необхідність піднесення індивіда від рівня адаптаційного, пристосовницького — до духовно-поетичного (за А. В. Петровським), від фізичного і соціального — до духовного (за Р. Ассаджолі), від тілесного до душевного, від плотського до духовного, від об'єктного до суб'єктного, від реактивного до вчинкового рівня існування людини (за В. О. Татенком). Відкриття людиною нових смислів вказує на «процес народження нової реальності», тобто на творчість, яка може бути тільки самоініційованою як «внутрішній поштовх душі» (В. Дружинін).

До недавнього часу провідною життєвою потребою і смыслом життя декларувалась праця на благо суспільства. Але нові соціально-економічні реалії загострили потребу у піднесенні на новий щабель духовності окремої особистості і суспільства у цілому. Запитання «У чому суть мого життя? Для чого я живу?» набули особливої значущості перед навалом таких негативних проявів, як пияцтво, наркоманія, проституція, організована злочинність, бездуховність.

Прагнення до смислу є центральним мотивом людського існування. Описано чимало визначень смислу життя: смисл як мета, як цінність, як ідеал, як процес чи результат діяльності, як

абсолютна істина, як призначення та ін. Серед смислів життя розрізняють соціальні, групові, індивідуальні, пізнавальні та емоційні смисли. А ще: комунікативні, екзистенційні, альтруїстичні, статусні, гедоністичні тощо. У широкому розумінні смисл — це цінність і водночас переживання цієї цінності в процесі її становлення, засвоєння і реалізації. У якості «універсальних» смислів життя називаються саморозвиток, самовдосконалення, самореалізацію.

Смисл не досягається шляхом простого пошуку, коли людина перебирає відомі цінності (в певному розумінні жонгує ними), здебільшого орієнтуючись на думку оточуючих, а народжується у результаті його відкриття, осмислення, і постійно змінюється.

Існує уявлення про те, що смисл людського буття не може бути зведений до будь-якої простої формули, а скоріш, являє собою складно організовану систему смислів. Так, Л. С. Виготський розглядав динамічну смислову систему як єдність афективних та інтелектуальних процесів свідомості [8], а Д. О. Леонтьєв визначав ДСС як відносно стійку й автономну ієрархічно організовану систему, яка включає в себе ряд різнорівневих смислових структур і функціонуючих як єдине ціле [9]. Б. С. Братусь вважає, що складна динамічна система утворює особливу смислову сферу особистості і обумовлює всю життєдіяльність людини [10].

За коротким термінологічним словником, смисл життя — це морально-світоглядне уявлення людини, за яким вона зіставляє себе і свої вчинки з найвищими цінностями, ідеалом, а під смислотворенням розуміється формування в особистості загальних уявлень про смисл життя, пошук смислу власного існування.

Смислова сфера є тією найвищою інстанцією, яка підпорядковує собі всі інші життєві прояви, визначає спрямованість пізнання, вектор становлення особистості. Причому показниками особистісного самовизначення вважається той вибір, в якому перевага віддається цінності більш високого порядку. Гуманістична психологія визнає можливість гармонійного існування людини лише за наявності у неї «високого» смислу життя. Так, В. Є. Чудновський вважав, що життєві смисли не існують самі по собі, а підпорядковані найважливішому, найвищому смислу, і оптимальним смыслом є той, котрий забезпечує високу якість життя людини [11]. Поривання особистості до пошуку і знаходження високих, сутнісних смислів забезпечує рух життя по вертикалі, визначає «міру людяності людини» (вислів Л. С. Рубінштейна).

У сучасній культурі до загальнолюдських, вищих цінностей належать наступні: Любов, Добро, Правда, Краса, Гармонія, Досконалість, Відповідальність, Справедливість, Честь, Совість, Свобода, Самодостатність та ін.

Ми умисно не використовуємо часто вживані у науковій літературі означення — «найвищі» або «вищі» смисли, бо визнаємо високі смисли не у порівнянні з нижчими і найнижчими (чим принижується або недооцінюється роль найрізноманітніших сенсів у неперервному процесі розвитку особистості), а як цінність, духовне надбання. Для порівняння можна пригадати такі вислови, як «Високий подвиг» (хіба він може бути нижчим чи взагалі низьким?), «Кохання як високе почуття», «Високе звання — вчитель» тощо. Звичайно, такі смисли, як, наприклад, Милосердя, Духовність, Бог, вищі, аніж гроші, влада, привласнення, накопичення і т. д., але самі по собі є високими, що вказують на рівень духовної складової особистості (поряд, скажімо, із соціальною і біологічною).

Високий смисл життя — це таке психологічне утворення, яке визначає уявлення людини про найвищі, духовні цінності та у відповідності з якими вона будує своє життя, прагне його усвідомити як цілісний процес. Вважаємо, що високий смисл життя — не обов'язково означає якийсь один смисл, наприклад, Любов. Він може складатись з декількох високих значень людського буття, утворюючи духовне смислове ядро особистості (наприклад, Любов неможлива без Віри у Добро, а Творчість — без Гармонії і Краси).

Коли людина спрямована на пошук смислів, це вже вказує на рівень її духовного зростання, вважає В. Франкл (1967). «Поняття «духовність» означає щось піднесене, «високе». Людина духовна у певному вимірі «вища», ніж людина бездуховна», - пише Д. Леонт'єв. Але про реальну духовність можна казати лише тоді, коли, по-перше, людина не костеніє в обраних раз і назавжди смислах і цінностях, а лишає їх відкритими до діалогу з іншими смислами і цінностями, по-друге, коли смисли і цінності, описані на рівні принципів і переконань, не залишаються на рівні лише слів [12].

З категоріями смислу життя, життєвих смислів органічно пов'язані категорії відповідальності, совісті та свободи, що самі по собі можуть мати високий життєвий смисл («Жити по совісті», «Головне в житті — свобода», «Бути відповідальним за все»).

Відповідальність, що є однією з основних характеристик життєвої стратегії, справляє значний вплив на ефективність реалізації людиною своїх життєвих цілей, на задоволеність життям. Доведено, що люди з високими показниками осмисленості життя і загального рівня суб'єктивного контролю, як правило, свідомо чи несвідомо займають позицію активного творця свого життя і опираються на такі цінності, як любов, краса, творчість, добро, розвиток [13].

Здатність взяти на себе відповідальність перед собою за безпосереднє втілення сенсу життя в дійсність є не лише відмінною рисою реалізації цього сенсу. Без відповідальності неможливе досягнення свого, індивідуального, смислу життя, бо лише відповідальна людина прислухається до власної совісті, як то кажуть, до власної душі. Совість є тим «смисловим органом, інтуїтивною здатністю», що дозволяє віднайти єдиний смисл, що криється в кожній ситуації (В. Франкл), є співвіднесенням думок, намірів і вчинків «закону, що живе в нас» (І. Кант). І лише тоді особа може вибудовувати своє життя як усвідомлюване «вчинення», коли возведе у свій власний імператив поведінки високі вимоги моралі, які і становлять її внутрішній моральний закон (М. Бахтін). І цей процес не відбувається без яскравого переживання злетів і падінь, успіхів і невдач, без відношення до самого себе, як до особистості, що зростає і рухається до досконалості, або зраджує сама себе, деградує, переінакшуючи траєкторію свого життя.

Такі буттєві цінності, як істина, добро, краса, єдність протилежностей, справедливість та ін., виступають мотивами людей, які досягли високого рівня розвитку (за А. Маслоу) і, що важливо, не є тими, що підлягають ранжуванню, до яких відносять термінальні та інструментальні цінності. Ще Ф. Є. Василюк (1984) відмічав, що принцип ієрархії суперечить ідеї свободи, бо зумовлює вибір ієрархічно більш високого мотиву або цінності. Але якщо буттєві цінності не підлягають ранжуванню, тобто є принципово неієрархічними, значить саме на цьому рівні виникає реальна свобода. Причому на рівні духовності поведінка людини визначається декількома вищими, однаково значущими, цінностями, «полем цінностей», що залишає людині можливість вибору, і її поведінка стає вільною, альтернативною [12].

Рух «по вертикалі» означає прямування людини від рівня біологічного до соціального, аж до духовного, який і підносить особистість над вузькоєгоїстичним або вузькосоціальним, дає їй снагу жити не за законами животіння, меркантильного пристосовництва або соціальної підлеглих, а за внутрішнім законом, тими унікальними цінностями, котрі мають пройти перевірку власною совістю. Така людина ніколи не зупиняється на досягнутому, бо «характерною складовою людського існування є [...] надсходження над собою, вихід до чогось інакшого» [7, с. 288], свідоме устремління до вищих цінностей, до ідеалу, до досконалості. Переживання людиною особистісної необхідності втілення в життєвих актах надособистісних смислів характеризує її як духовну особистість [14].

Формування смислів як регуляторів поведінки та діяльності, пошук, осмислення, вибір власних життєвих пріоритетів випадає на підлітковий і ранній юнацький вік. Цей період особливо сенси-

тивний до засвоєння складних смисложиттєвих понять і проблем, що допомагає підлітку ставати суб'єктом свого розвитку (К. О. Абульханова-Славська, Л. І. Божович, А. А. Реан, Д. І. Фельдштейн, Д. О. Леонтьєв, В. М. Лозоцева та ін.).

Від того, які саме цінності за своїм змістом стануть провідними, домінуючими, охоплюючими увесь життєвий простір людини, вирішальним чином залежить становлення її особистості. Вчені наголошують на значенні так званої «подвійної кризи», яка визначається збігом соціальної та вікової кризи. Це загострює ставлення людини до свого минулого, сьогодення і майбутнього, налаштовує на більш глибоке розуміння смислу свого життя, викликає зміни в ієрархії життєвих смислів [15]. Саме в час, коли молодь особливо налаштована на пошук нового, їй слід допомогти визначитися у смислах, якими вона живе і які прагне і має можливість втілити у своє життя.

Проблема смислу життя, вибір подальшого шляху є головним життєвим завданням старших школярів. Ми провели дослідження, спрямоване на вивчення особливостей становлення смислу життя, виявлення специфіки і особливостей формування високих життєвих смислів у сучасних старшокласників. 30-ти учням 11-х класів пропонувалася авторська анкета «Смисл життя» (Гурлева Т. С., 2009, 2010). Під час обробки отриманих результатів ми спиралися на розуміння смислу життя як динамічної ієрархічної системи, в якій поряд із безліччю так званих малих смислів існує головний життєвий смисл, як своєрідне смислове ядро, що конкретизується, втілюється в життєвих ситуаціях [11], [15].

Анкетування показало, що більшість (85 %) опитаних старшокласників розуміють смисл життя в загальному вигляді, не пов'язуючи це поняття з власним життям: «Це те, заради чого варто жити». Інші пов'язують власний смисл життя з нагальними особистісними потребами, як то: «Смисл потрібен заради розвитку себе як особистості», «Щоб бути потрібним людям», «Отримати гідну освіту». Примітно, третина опитаних визначила, що життєві смисли підкорені одному найважливішому смислу в житті, залежать від нього. Старшокласники стверджують, що відчули зміни у розумінні власного смислу життя, що підкреслює не лише динаміку, але і якісні його перетворення. Вони вважають, що смисл життя змінюється з часом, «коли людина стає більш досвідченою, дорослішою», «коли можна порівнювати різні ситуації і обирати кращий варіант для себе».

У зв'язку з переоцінкою цінностей у нових соціально-економічних умовах для частини молоді характерні почуття безглуздя, сумніви щодо доцільності постановки і реалізації «високого життєвого смислу». Аби досягти благополуччя, спокою, надійності, вважають вони, потрібні більш «заземлені смисли життя», наприклад, здобуток

матеріальних благ. Між тим, аналіз проведеного дослідження дозволяє зробити деякі висновки на користь «життєздатності» високих життєвих смислів.

1. Школярі підкреслюють значення високих життєвих смислів для себе особисто і для інших людей («Багато хто має матеріальні смисли, але до високих, вважаю, прагнуть усі», «В житті має бути краса і гармонія»).

2. Оцінюючи ситуацію в суспільстві чи в окремій групі як таку, що у певній мірі може загрожувати розвитку духовності, старшокласник усвідомлює необхідність опиратися заперечливим обставинам, шукати й втілювати в життя високі життєві смисли («Треба намагатися розвивати себе як незалежну особистість, пізнавати світ, людей, шукати гармонію у житті», «Буває тебе не розуміють і не підтримують, але треба йти омріяним шляхом»).

3. Юнаки внутрішньо готові до пошуку і реалізації високих життєвих смислів, до прийняття особистої відповідальності за цей процес («Є безліч спокус, однак необхідно формувати позитивні якості і досягати свого, здійснити високий сенс життя», «шукати те, заради чого і варто жити», «намагатися здійснити те, що замислив, адже це впливає на життя»).

4. Молода людина робить спроби розв'язувати протиріччя між тим, що вона хотіла б робити як носій високих життєвих смислів, й тим, що вона реально може здійснити, виходячи із внутрішніх і зовнішніх умов («Треба визначитись, чи так живеш, і зробити все від тебе залежне, аби здійснити смисл свого життя», «Роздумую, чи так вчинив, як справді хотів, а не піддався на те, що хтось очікує»).

У школярів в період становлення смислу життя має місце розмаїття життєвих смислів, як то: соціальні, групові, індивідуальні, пізнавальні та емоційні смисли. Життєві смисли знаходяться в мінливому діапазоні від елементарних («гроші, матеріальні блага, повний холодильник») — до високих («здійснити подвиг», «щось добре зробити для батьківщини»).

У якості високих життєвих смислів старшокласники вбачають здатність чинити добро, любити, співчувати іншим людям, бути відповідальним, прагнення до особистісної досконалості. Переконливими є відповіді, на кшталт: «На перший погляд, може здаватися, що в житті більше безглуздя. Але, думаю, завжди є смисл, до якого людина прагне». Подібні висловлювання підтверджують те, що смисл життя, як зазначав А. Ленгле, часто не усвідомлюється людьми, але пронизує усе їхнє життя [16]. Третина опитаних визначила, що життєві смисли підкорені одному найважливішому смислу в житті, залежать від нього.

Умовами, що сприяють віднайденню життєвих

смислів названі такі: читання літератури, історії, спостереження за життям, приклад батьків та інших дорослих і ровесників у минулому і тепер, самопізнання, роздумування над майбутнім. Для реалізації сенсу життя виділяються такі фактори, як: особистий досвід, сформованість належних рис і якостей (сила волі, відповідальність, віра в свої сили тощо), допомога дорослих і ровесників. Брак цих чинників може привести до бездіяльності, розпачу, почуття смисловтрати.

Такий чинник як спілкування з ровесниками має особливе значення для становлення життєвого смислу у юної особистості. Так, значна кількість (майже половина) опитаних старшокласників, які відносять себе до тих, хто переймаються духовними, високими, цінностями, вважає, що більшості їх ровесників притаманні смисли, пов'язані з матеріальним благополуччям, соціальним статусом, досягнення фізичної (сексуальної) привабливості, легким життям тощо. Інша частина опитаних припускає, що їх ровесникам, так само, як і їм самим, не властивий пошук так званих високих смислів. І лише незначна частка учнів вважають, що високий смисл життя є пріоритетом як для себе, так і для багатьох їх сучасників. Ці дані можуть свідчити про те (і це потребує перевірки), що підлітки ніби «не чують один одного», їхні справжні смисли для інших є прихованими, замаскованими, вони імітують таку поведінку і такі устремління, які навіюються низькопробними кінофільмами і телепередачами, і які начебто від них очікують оточуючі. Тому, в роботі з підлітками та юнаками варто ширше впроваджувати бесіду, психологічні дискусії, групові тренінги для прояснення смислових позицій кожного, для того, щоб учні обмінювалися і ділилися своїм «високим», щоб їх індивідуальні смисли «зустрілися» і підлітки могли підтримати один одного у пошуку, утвердженні та реалізації високого смислу життя. Треба пропонувати змістовну, високоякісну літературу, яка відображає історію і сучасність почуттів, надій, сподівань, вчинків людей, моральних основ поведінки.

У контексті становлення життєвої компетентності не можна обминути питання молодіжної (дитячої, підліткової, юнацької) субкультури, яка формується під безпосереднім впливом «культури дорослих» і обумовлена нею [17]. Український вчений О. М. Семашко вважав, що «субкультура — це і специфічні норми, погляди й цінності, соціальні й духовні потреби, ціннісні орієнтації тієї чи іншої групи, продукт творчості, способи залучення до духовних цінностей, особливості їх освоєння, стиль, спосіб життя та існування» [18]. Формальна культура молодих базується на цінностях масової культури, цілях державної політики та офіційній ідеології. Контркультурні прояви молодіжної субкультури свідчать про дефіцит

взаєморозуміння і довіри між старшим і молодшим поколінням, а значить збільшення дистанції між декларованими суспільством і заявленими молоддю цінностями життя (серед деструктивних такі, як — бажання «нічого не робити», жити «за принципом задоволення», ні за що не відповідати, бути «крутими», мати «гроші та цілковиту, необмежену свободу»).

Варто звернути увагу і на так звану субкультурну картину світу. Адже уявлення про людські цінності та ієрархія життєвих цінностей можуть помітно розходитися не тільки у різних народів та культур, але й у представників різних поколінь чи різних субкультур усередині однієї культури, одного народу (Кларін М. В., 1990). Головною причиною цього є наявність у різних народів, етносів та субкультур, у кожної окремої людини своєї індивідуальної картини світу, у відповідності з якою людина так чи інакше поводить себе (Кроткова О. А., Семенович А. В., 1994). Дитина з моменту народження і впродовж усього дитинства має певну неузгодженість, а той й конфліктність із зовнішнім середовищем, тому постійно потребує спеціальної допомоги з боку дорослих, соціального кола. Ранній, дошкільний і молодший шкільний вік характеризується домінуванням процесу адаптації, це період становлення особистості, її автономності. У підлітковому віці між дитиною і соціальним середовищем з'являються так звані «посередники» у вигляді спеціальної виховної системи, яка б створювала необхідні умови для розвитку і соціалізації особистості, а також певний психологічний супровід дитини у процесі її соціалізації та індивідуального розвитку, й професійну допомогу дорослим у стосунках з дітьми і підлітками.

Зростаюча дегуманізація суспільства і Дитинства, зокрема, може бути подолана напруженням пошуком і знаходженням духовно-моральних орієнтирів розвитку людини. У компетенції психолога — допомогти юній особистості розширити і поглибити можливості її сприймання цінностей і смислів, усієї інформації, яка до неї надходить і яку вона споживає, зрозуміти багатогранність процесу культурного діалогу між людьми. На жаль, дитина нерідко стає жертвою маніпуляцій, сприймається об'єктом, позбавленим власної індивідуальності, свободи вибору і самовираження, об'єктом, який слід підігнати під певний «стандарт». Поведінка дитини турбує дорослих настільки, наскільки вона відповідає їх очікуванням. Варто допомогти не тільки молоді шукати і реалізовувати життєві смисли, спиратися на власні пріоритети, а й дорослим збагнути, що всі прояви дитини (підлітка, юнака) є результатом, перш за все, її внутрішньої активності «і має для неї певний смисл, який не завжди може бути очевидним, але саме стосунки... визначають її поведінку, формують її особистість» [19, 18].

Значну роль у появі відчуття втрати або

відсутності смислу життя у молоді виграє знецінення цінностей, традицій, як людей старшого віку, так і цілого народу. Має місце протиборство між колишніми та існуючими, проголошуваними і бажаними, істинними й хибними поняттями, котрі є основою культури, яка, у свою чергу, виступає практичною реалізацією життєвих цінностей, норм і правил, сприяє їх розвитку.

Серед соціальних причин слід виділити суперечність між смислами нового і старшого покоління. Для старшого покоління є минуле, багатий життєвий досвід і зокрема досвід переживань (як джерело смислу). Для молоді — усе ще попереду, багато невідомого, не пережитого, невідчутного. Кожен день життя задає питання, на які нема готової відповіді, а віджиті, відпрацьовані, «чужі» цінності і смисли не допомагають. Іншими словами, молоді люди відмовляються жити за старими цінностями, зазвичай, нав'язуваними ззовні, і не готові, не можуть жити за сучасними, розмитими смислами, які або не приваблюють, або є незрозумілими. Не так вже й мало дівчат і хлопців, яким загрожує переживання пустоти, відсутності сенсу, відчаю, невпевненості у завтрашньому дні. Дехто втрачає віру «у краще майбутнє», бо не бачить «світлого сьогодні», і не плекає силу і натхнення у «блідому» і вже неактуальному минулому. Реальність стає «не моєю», «чужою», поза моїм життям, а значить не вимагає боротьби, актуалізації можливостей для віднайдення «мого», особистого сучасного смислу життя.

Чужим може видаватися також привнесений зі сторони спосіб життя, який останнім часом активно пропагується у нашому суспільстві і пропонує орієнтацію на збагачення, матеріальне благополуччя, прагматичне ставлення до світу і життя, до іншої людини. Водночас це може входити в суперечність з внутрішніми орієнтирами людини, зокрема, на нетлінні цінності, високі людські ідеали, такі, як: Істина, Любов до Близького, Співчуття, Совість, Відповідальність, Справедливість тощо. Не випадково, дехто з молодих дивується: «Начебто усе добре, все у мене є — і статус, і гроші, — а я такий нещасливий?». Певно, не реалізувалися одвічні прагнення особистості у тих смислах, які вивищують людину, дають їй можливість досягнути набагато більше і суттєвіше, ніж задовольнити швидкоплинні потреби, вгамувати спрагу у накопиченні матеріальних благ.

Добре, коли молода людина ставить перед собою питання про смисл життя, адже це вже свідчить про те, зауважував В. Франкл, що вона відкриває щось надзвичайно людське і важливе — стурбованість духовною стороною буття і осмисленням життя. Не виходячи на духовний рівень, а застрягаючи на біологічному і соціальному щаблях, людина перебуває в конфлікті з самою собою, переживає «екзистенційний вакуум». Якщо соціальне оточення

не здатне допомогти індивіду вийти за межі кола фізично-соціальне, і він наче «тупцює на місці», то сучасна психологічна наука має показати людині, яка не може віднайти гармонії з самою собою, шлях оновлення, вектор пошуку самого себе справжнього.

Коли ідеї і цінності втрачають свою первинну властивість виражати людську ситуацію і відповідати на екзистенціальні запитання, це свідчить про їх «зношення» і необхідність появи нових смислів. Адже утвердження людської сутності, буття людини передбачає її зв'язок зі смислами і цінностями, у відповідності з якими вона розуміє і формує свою суб'єктивну реальність. Вимагається особиста мужність, аби протидіяти косності догм, правил, принципів, ідеалів та шукати нові смисли чи осмислювати ті, які досі сприймалися некритично, несвідомо.

Культура, освіта, виховання мають допомогти сучасній людині усвідомити те, що відбувається, навчитися по-новому бачити світ і себе, інакше мислити, щоб вижити і повноцінно жити у мінливому світі як людині, як неповторній особистості, як творчій індивідуальності, як духовній істоті.

«Нам потрібна обґрунтована, практично придатна система справжніх людських цінностей, в які ми можемо вірити і служінню яким ми можемо себе присвятити, [...] тому що вони істинні, а не тому, що нас примушують у них «вірити». Мені здається, що нині існує реальна, принаймні теоретична, можливість появи такого емпірично обґрунтованого світогляду», — вважав А. Маслоу [20, 250]. Зазначимо: коли суспільство сприяє задоволенню різноманітних потреб людини — фізіологічних, соціальних і духовних, можна говорити про наявність діалогу між особистістю і соціумом.

Значна роль в пошуку та реалізації сутнісних смислів вбачається у психологічній підтримці сучасної молоді. Як виявилось, підліткам і юнакам ще важко, розкривши, «утримати» основний провідний смисл (або смисли) і зробити його головним вектором власного розвитку і життя («Хочеться займатися самопізнанням, внести в життя новий, високий смисл, однак вимоги у школі, дома, на вулиці повертають до примітивних цінностей, від тебе очікують схожості на всіх і слухняності, а опиратися немає сил»).

Варто замислитися про ідеали, норми і принципи, якими керуються дорослі у взаємовідносинах з підлітками у школі, дома, про смисли, якими пронизана їхня власна життєдіяльність. На формування смислових позицій у молоді впливає те, які смисли транслюють дорослі, якими значеннями можуть «заразити» дітей. Комунікація займає суттєве місце серед механізмів, які забезпечують засвоєння, прийняття цінностей. Нав'язування цінностей, «зомбування», позбавляє дитину здатності критично ставитися до всього, що їй

пропонується, брати відповідальність за своє життя. Хоча закладене в дитині з перших років життя "ядро суб'єктності", за концепцією В. О. Татенка, являє собою досконалу систему, яка не підлягає безпосередньому управлінню ззовні і яка зрештою забезпечує суб'єктові можливість реалізувати себе не лише у відповідності, а й усупереч умовам, які висуває йому суспільство [21, с. 251]. Тож, дитина, підліток уже спроможні оберігати себе від руйнівних зовнішніх впливів. А конструктивна смислова взаємодія з дорослим світом може допомогти юній особистості «піднятися» над ситуацією і «вийти» на рівень самопізнання, духовного удосконалення, творчості, підтримувати потребу у пошуку і реалізації сутнісних, високих смислів, забезпечуючи тим самим духовний розвиток дитини, а значить і підвищення її життєвої компетентності.

Уявлення про розвиток особистості повинно будуватися, вважає М. В. Папуча, на врахуванні різних його ліній — природної, соціальної й духовної. І відзначає, що ці лінії зовсім не ізольовані, а є лініями становлення єдиної і унікальної цілісності, які обов'язково між собою взаємодіють, переплітаються, утворюючи більш-менш постійні міжфункціональні системи, свої механізми. Для природної лінії характерне дозрівання, для соціокультурної — привласнення (інтеріоризація), а для духовної — споглядання і відкриття в собі вихідного всезагального духовного підґрунтя — переживання власної самості. Учений звертає увагу на те, що якщо знання і уміння (у тому числі і моральні) можуть бути привласнені, то вищі духовні цінності й смисли привласнені бути не можуть, тут потрібен інший механізм, у вигляді якого виступає діалог: «У такому діалозі — відкритому і довірливому, суб'єкт-суб'єктній взаємодії — інший допомагає побудувати внутрішній діалог, завдяки якому людина і здатна прислухатися й відкрити в собі ключові духовні змісти» [22, с. 29]. Тут на часі виступає роль психолога-консультанта або психотерапевта, яких через діалог має можливість достукатися до клієнта, допомогти йому прислухатися до себе, відкрити у собі високі смисли і здатність до їх втілення у життя. Встановлення діалогічної взаємодії досягає смислового консенсусу з підлітком, допомагає йому порозумітися з його найближчим оточенням. Діалогічна взаємодія сприяє взаємодії смислових позицій тих, хто спілкується, дає можливість не лише віднайти існуючий на момент спілкування смисл, а також синтезувати новий смисл, який виникає у результаті такої взаємодії.

Молодь особливо чутлива до усього нового, привабливого, яскравого, наповненого певним змістом, але коли діти і підлітки вдаються до брутального і негідного, високі почуття замінюються ніцими, то це свідчить про відповідні змісти, які несе в собі соціокультурне середовище. Британсь-

кий філософ А. Уайтхед помітив: «Існує непохитна закономірність у тому, що цивілізація, у якій немає будь-якої високої цілі, впадає в розкіш або ж занурюється в монотонну одноманітність, у якій гасне всяке живе почуття». Сучасна психотерапія має апелювати до гуманних цінностей, сприяти повному і більш вільному проживанню, яскравому переживанню, усвідомленню, осмисленню, людиною свого життя, відкриттю для себе високих смислів, що заряджує особистісному розвитку і найповнішій реалізації своєї людської сутності.

У буденній метушні людина частенько перестає пориватися до вершини, втрачає жадобу спрямовувати душу і думки угору, наповнювати своє життя високим змістом. Та пошук і здійснення саме високих, духовних смислів дає людині можливість здійснитися, «бути», відчувати себе по-справжньому щасливим, радіти життю, творити, розвивати і вдосконалювати власну особистість. Як вважає М. Й. Боришевський, «... саме духовні цінності є тією головною енергетичною силою, яка спонукає людину до дії, мотивує її поведінку, надає осмисленого характеру вчинкам, усій життєдіяльності» [23, с. 150-151].

Однак буває інакше: людина переживає глибокі суперечності, дисгармонії, почуття образи, відчаю, страху, заздрості, депресію, агресивність. Подібним може супроводжуватися, наприклад, відчуття приниження, втрати власної значущості і життєвого оптимізму. Людина, яка втратила енергетичну силу, і все ж намагається «вижити» в складній для себе ситуації, потребує професійної допомоги. На думку В. В. Рибалка, відносно людей «принижених» психотерапія здійснюється через піднесення цінності особистості, визначення мотивів, які домінують або сперечаються у свідомості клієнта. Мета — загальмувати деструктивні мотиви і підняти цінність інших потреб і мотивів, визначити сенс і напрям життя. За таких умов відбувається піднесення особистості через зміну, переоцінку світоглядних установок, смислів, інтересів, ідеалів. Особистість, зауважує вчений, має виступати «як власна «вершинна» мета для самої себе, як важлива перспектива усього свого життя» (виділено нами — Г. Т.) [24, с. 271].

Психолог, який приходить на допомогу людині, що знаходиться у будь-якій гострій життєвій ситуації, розуміє, що в самих негативних переживаннях, у кризі, яку переживає особистість, криється не тільки негатив, а й певний позитив. Криза дозволяє людині переосмислити власні цінності, краще пізнати свої витіснені потреби і почуття, розширити самосвідомість, відтворити втрачену внутрішню гармонію. Кризові переживання спонукають шукати і знаходити свій індивідуальний смисл на даний момент життя, свою унікальну відповідь на важливі екзистенційні питання

«Навіщо я живу? Для чого?» і т. ін. Проробляючи смислові конфлікти, стикаючись із внутрішніми протиріччями, особистість розвивається, запускаючи тим самим подальшу роботу самосвідомості (Пошкуче В., 2005).

Психолог гуманістичного спрямування може допомогти і дорослій людині, і підлітку зрозуміти себе, свій внутрішній світ та будувати відповідно до цього своє життя, підвищуючи тим самим його якість. У свідомому прагненні працювати над собою, виробляти ті чи інші якості, керуючись певним ідеалом, підкоряти своїй волі гру сил власної природи, виражаються вищі форми саморуху особистості, зазначав видатний український вчений Г. С. Костюк. За наявності такої цілеспрямованості особистість сама починає керувати своїм власним психічним розвитком [25].

Результативність психологічної допомоги людині у визначенні вектору її саморозвитку значною мірою залежить від особистості психолога (а також педагогів, батьків), його власних цінностей і смислів та особливостей смислової взаємодії з людиною у сучасному світі. У цьому контексті до нинішнього психолога (так само і педагога, вихователя, наставника), до орієнтирів його практичної діяльності хочеться віднести слова І. О. Ільїна з книги «Путь России»: «...Треба самому почати бути по-новому. Оновлені люди, які здолали спокусу, знайдуть один одного. Знайшовши, вони затчуть нову тканину духовного буття. Це єдиний шлях. Іншого немає».

Отже. В часи, коли поступово знецінюються або зовсім втрачаються такі високі цінності як Доброта, Любов, Честь, Совість, Справедливість, Знання, Творчість, багато хто з молодих людей віддають перевагу матеріальним орієнтирам, підпорядковуючи їм свої життєві плани. Примітивізація смислу життя, його звуження до елементарного бажання вижити негативно відбивається на цілісності особистості, веде до її деградації.

Гуманістичний рівень розвитку особистості передбачає сходження над собою, до вершин духовності, спрямування власного життя по вертикалі, що забезпечується прагненням до осягнення духовних, високих смислів, почуттям відповідальності за їх здійснення. Пошук високого життєвого смислу, осмислення свого життя має визначальне значення для людини, її розвитку, самовдосконалення, життєвої компетентності.

«Смислове духовне ядро» може являти собою декілька смислів, що відповідають духовним, буттєвим цінностям, які визначають духовний розвиток особистості, становлення людини як суб'єкту. У підлітковому та юнацькому віці виявляється потреба у знаходженні і реалізації духовних цінностей, котрі б надавали сенс людському існуванню і спрямовували за межі вузькоіндивідуальних або вузькогрупових

інтересів, розширювали горизонти буття. Емпіричне дослідження показало готовність старшокласників до пошуку високих життєвих смислів та усвідомлення ними певних соціокультурних факторів, які сприяють чи заважають становленню і реалізації цих смислів.

Віра і спрямованість на високі життєві смисли у підлітковому та юнацькому віці вимагають від суспільства, окремих спільнот, груп, школи, сім'ї тощо створення сприятливих умов для особистісного розвитку, можливостей для пошуку та реалізації цих смислів сучасною юною особистістю, її «одуховленню», а значить й підвищення рівня її життєвої компетентності.

Література

1. Життєва компетентність особистості: наук.-метод. збірник / За ред. Л. В. Сохань, І. Г. Єрмакова, Г. М. Несен. — К. : - Богдана, 2003. — 520 с.
2. Степаненко М. Д. Життєва компетентність особистості: концептуальні засади та соціальні виміри: Дис.. . канд. філос. наук: 09. 00. 03 / Харківський національний педагогічний ун-т ім. Г. С. Сковороди. — Х., 2006.
3. Луцкович В. В. Психологические особенности жизнепонимания личности / В. В. Луцкович // Психологический журнал. - 2006. - № 2. - С. 78-81.
4. Лазарев Ф. В. Счастье и смысл: на пути к трансцендентному / Ф. В. Лазарев // Культура народов Причерноморья. — Симферополь, 1998. - №3.
5. Greening T. Existential challenges and responses // The Humanistic Psychologist, 1992, vol. 20, N 1, pp. 111-115.
6. Філософський словник / За ред. В. І. Шинкарука. — 2. вид., перероб. і доп. — К. : Голов. ред. УРЕ, 1986.
- 6а. Морозов А. Ю. Страх смерті як екзистенційна проблема. Морально-етичні аспекти: Дис.. . канд. філос. наук: 09. 00. 07 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. - К., 2007. — 177 с.
7. Франкл В. Человек в поисках смысла. : Сборник / Пер. с англ. и нем. ; Общ. ред. Л. Я. Гозмана и Д. А. Леонтьева. — М. : Прогресс, 1990.
8. Выготский Л. С. Собр. соч. : В 6 т. М. : Педагогика, 1984.
9. Леонтьев Д. А. Методика предельных смыслов (МПС). — М. : Смысл, 1992. — 36 С.
10. Братусь Б. С. К изучению смысловой сферы личности // Вестник Московского ун-та. Сер. 14. Психология. — № 2. — С. 46 — 56.
11. Чудновский В. Э. Смысл жизни: проблема относительной эмансипированности от "внешнего" и "внутреннего" // Психологический журнал, 1995. Т. 16. - С. 15-26.
12. Леонтьев Д. Духовность, саморегуляция и ценности // Гуманитарные проблемы современной психологии (Известия Таганрогского государственного радиотехнического университета, 2005, № 7). — С. 16-21.
13. Васильева О. С., Демченко Е. А. Изучение основных характеристик жизненной стратегии человека // Вопросы психологии. - 2002. - № 4. - С. 74-85.
14. Колісник О. Духовний саморозвиток особистості // Соціальна психологія. - 2006. - № 1 (15). - С. 62-77.
15. Вайзер Г. А. Смысл жизни и "двойной кризис" в жизни человека / Психологический журнал, 1998, № 5. - С. 3-14.
16. Лэнгле А. Жизнь, наполненная смыслом. Прикладная логотерапия. - М. : Генезис, 2004.
17. Вовчик-Блакитна О. О., Гурлева Т. С. Субкультура молоді мегаполісу Києва як віддзеркалення загальних проблем сучасного простору буття // Актуальні проблеми психології. Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. Максименка С. Д. — К. : «Логос», 2008. - С. 44-46.
18. Семашко О. М. Духовні потреби дітей України. — Монографія / Під ред. Ж. В. Петрочко. — К., Вид. дім, Калита, 2005.
19. Хоментausкас Г. Т. Семья глазами ребенка М, 2003.
20. Маслоу А. Психология бытия. М. : "Рефлбук" — К. : "Ваклер", 1997.
21. Татенко В. А. Психология в субъектном измерении. — К. : Изд. центр "ПРОСВІТА", 1996. — 404 с.
22. Папуча М. В. Проблемы психології особистісного розвитку / М. В. Папуча. — Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2008. — 384 с.
23. Боришевський М. Й. Духовність в особистісних вимірах. Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка Том X. Частина 4. — К., 2008. — 682 с. - С. 61-69.
24. Рибалка В. В. Аксиологічні основи психологічної культури особистості: Навч.-метод. посіб. / В. В. Рибалка. — К. : АПН України, Ін-т пед. освіти і освіти дорослих; Ін-т обдаров. ; АПН і МОН України, Укр. наук.-метод. центр практ. психології і соц. роботи, 2009. — 326 с.
25. Костюк Г. С. О роли наследственности, среды и воспитания в психическом развитии ребенка // Сов. педагогика. - 1940. - N 6. - С. 15-40.